

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՆԱԴԱՏՈՒԱԾ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՄԻՍԱԿ ԽՈՍՏԻԿԵԱՆԻ
ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՀԱՄԱՐՈՒՈՂ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍԻՆ¹

ՆԱՏԱԼԻԱ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
harutyunyan.natalie@gmail.com

Ի. դարի 30ականների ստալինեան հալածանքների գոհերի՝ բռնադատում և մտաւորականների անունների վերականգման եւ նրանց գիտական, ստեղծագործական եւ բարոյական ժառանգութեան իմաստաւորման հարցերը Հայաստանում սկսել են հրապարակաւ արծարծուել միմիայն 1960ականներին: Մինչ այդ ժամանակը տիրում էր որոշակիօրէն ձեւակերպուած պաշտօնական մի «կարծիք», ըստ որի բռնադատուածներն ու նրանց ընտանիքների անդամները «ժողովրդի թշնամի» էին: Այդ կարծիքին, որն արդէն կարծրատիպի էր վերածուել, այն տարիներին որեւէ այլ կարծիք հակադրելն ինքնին վտանգաւոր էր: Բնականաբար, նման քաղաքականութիւնը չէր կարող բոլորովին կասեցնել գիտութեան զարգացումը, թէւ ծանրագոյնս անդրադարձաւ գիտնականների հոգեվիճակի եւ ինքնագիտակցութեան վրայ:

Փիլիսոփայ, պատմագէտ, բանասէր եւ մանկավարժ դոկտոր Միսակ Խոստիկեանն այդ տարիներին բռնադատուած հազարաւոր մտաւորականներից մէկն է, որի մտքերի ու գործերի ճակատագիրը համանման է Խորհրդային Միութեան բոլոր ազգերի մտաւորականների ճակատագրերին, որոնք կամ մոռացուել կամ էլ այս կամ այն կերպ խեղաթիւրուել են: Այսօր, փորձելով վերականգնել պատմական ճշմարտութիւնը, մենք պիտի նկատի ունենանք, որ մեզ հասանելի ստոյգ տեղեկութիւնները շատ սուղ են եւ նրանց մեկնաբանումը շուրջ 70 տարի յետոյ կարող է ճշգրտուել միայն պատմական եւ հոգեբանական այդ բարդ համատեքստում: Այս առումով սոյն յօդուածի նպատակն է հարցի բարձրացումը եւ բանավեճի հնարաւոր ուղղութիւնների նշմարումը, այլ ոչ հարցերի վերջնական պարզաբանումը:

Առաջին հրապարակումներից մէկը, ուր խօսուում էր ստալինեան գոհերի մասին, դարձաւ Լուդուիգ Ղարիբջանեանի գիրքը՝ հիմնուած Երեւանի Պետական Համալսարանի արխիւի մանրակրկիտ ուսումնասիրման վրայ²: Նման փաստացի նիւթի հրապարակումն ինքնին մեծ իրադարձութիւն էր եւ մեծ ոգեւորութիւն առաջ բերեց³: Յիշատակուած մօտ 20 բռնադատուած անուանի գիտնականների մի մասը գնդակահարուած, միւսները՝ աքսորավայրերում մահացած կամ յետագայում արդարացուած էին եղել: Սակայն Խոստիկեանի անունը այդ գրքում յիշատակուած չէր: Ըստ գրքի հեղինակի բանաւոր վկայութեան՝ նրա անունը «չի յիշատակուում Երեւանի Պետական Համալսարանի արխիւի որեւէ փաստաթղթում, Նոյնիսկ ռոճկացուցակներում»:

Մէկ այլ գրքում՝ նուիրուած Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի յոբելեանին, կան այլ տուեալներ: Մասնաւորապէս ասուած է. «յատկանշական է, որ Ներսիսեան դպրոցի նախկին ուսուցիչներ Մանուկ Աբեղեանը, Յակոբ Մանանդեանը,

նը, Գուրգէն Էդիլեանը, Ստեփան Լիսիցեանը, Ստեփան Մալխասեանը, Արշակ Տոնեանը, Միսակ Խոստիկեանը, Տիգրան Մուշեղեանը, Աւետիք Տէր-Պօղոսեանը եւ ուրիշներ ակտիւ մասնակցութիւն են ունեցել Երեւանում Պետական Համալսարանի կազմակերպման գործում եւ հանդիսացել են այն կորիզը, որի շուրջը համախմբուել եւ ստեղծուել է համալսարանի պրոֆեսորա-դասախօսական կազմը (ընգծումը մերն է - Ն.Յ.)»⁴:

Հետաքրքրական է, որ Պետական Անվտանգութեան Կոմիտեում պահուող Միսակի կնոջ՝ Օլգա Խոստիկեանի նամակներից մէկում պարզորոշ կերպով գրուած է, որ «վերջին տարիներին» իր ամուսինն աշխատել է «Մոլոտովի անուան Երեւանի Պետական Համալսարանում եւ Բժշկական ինստիտուտում» կրթելով հազարաւոր մասնագէտների»⁵:

Հայաստանի Ազգային Արխիւում այժմ գտնուում են ՊԱԿից բերուած երկու քղապանակներ, որոնցից մէկում միաւորուած են Խոստիկեանի կնոջ նամակներին պաշտօնեայ անձանց կողմից տրուած գրաւոր պատասխանները: Դրանց համաձայն ՀԽՍՀ յատուկ եռեակի կողմից 1938 Օգոստոսին որոշում է կայացուել Խոստիկեանին զնդակահարելու մասին⁶: Հնարաւոր է արդեօք, որ 1938ի Օգոստոսին կայացուած զնդակահարման որոշումը յետագայում վերանայուած լինէր՝ փոխարինուելով որեւէ այլ պատժամիջոցով, ստոյգ պատասխան չկայ: Օլգա Խոստիկեանի մէկ այլ նամակում կայ տեղեկութիւն թէ 1938 Օգոստոսին իր ամուսնուն տեղափոխել են Ներքին Գործոց Ժողկոմիսարիատի նկուղից քաղաքային բանտի շէնքը, որից յետոյ պատրաստուում էին ուղարկել նրան դէպի «հեռաւոր ճամբարներ՝ առանց նամակագրութեան իրաւունքի»⁷: Անորոշութիւնն այս հարցում որեւէ կերպ չի պարզաբանում նաեւ Հայկական Համառօտ Հանրագիտարանում զետեղուած յօդուածը⁸: Այնուամենայնիւ, նկատի առնելով Հանրագիտարանի մէջ տեղ գտած տեղեկութիւնների կարեւորութիւնը որեւէ այլ պաշտօնապէս ընդունուած կենսագրականի բացակայութեան դէպքում⁹, ինչպէս նաեւ նրա հանրամատչելիութիւնը, յարմար ենք գտնում բերել ամբողջութեամբ՝ քննարկելի դարձնելու եւ լրացնելու նրանում եղած վիճելի կամ թերի տուեալները:

«*Խոստիկեան Միսաք Թովմասի (1881, Վան-1938), փիլիսոփայ, մանկավարժ: Աւարտել է Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը, ուսումը շարունակել Շուէյցարիայում: Դաւիթ Անյաղթի ժառանգութեան առաջին ուսումնասիրողներից է. «Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայութիւնը» թեմայով 1907ին Գերմանիայում պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա: 1908ից դասաւանդել է Գէորգեան Ճեմարանում, Թիֆլիսի Ներսիսեան, Յովնանեան դպրոցներում, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ՝ ԵՊՀում եւ այլ ԲՈՒՀերում: Անհիմն բռնադատուել է, յետագայում արդարացուել:*

Երկ. David Der Philosoph. Bern.1907»¹⁰:

Համեմատենք այս տեքստը Խոստիկեանի ձեռքով գրուած կենսագրութեան հետ¹¹:

Curriculum Vitae

Կենսագրութիւն

Ծնուել եմ 1881 թուին Փետր. 20ին (ն.տ.) Վան քաղաքում, արհեստաւորական ընտանիքում: Նախնական կրթութիւնս ստացել եմ նոյն քաղաքի տարրա-

կան դպրոցում: 1896 թուից անցել եմ Կովկաս ու Վաղարշապատի Գէորգեան Ճեմարանում ստացել եմ միջնակարգ եւ բարձր կրթութիւն: 1902 թուին աւարտելով Ճեմարանի յարանական բաժին, նոյն հիմնարկութեան ստորին բաժանմունքում մի տարի (1902/03) ուսուցչութիւն անելուց յետոյ՝ գնացել եմ արտասահման բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու: Աւարտել եմ Բեռնի Համալսարանի պատմա-փիլիսոփայական Ֆակուլտէտը՝ ստանալով փիլ(իսոփայութեան) դոկտորի աստիճան 1907 թուի Մայիսի 19ին: Նոյն թուի Սեպտեմբերին հրաւիրուել եմ իրրեւ Ճեմարանի դասախօս, որտեղ մնացել եմ մինչեւ 1912 թիւ: 1912ից մինչեւ 1919 թ. եղել եմ ուսուցիչ Թբիլիսիի Յովնանեան, Գայիանեան դպրոցներում եւ Ներսիսեան Սեմինարիայում: 1919ից մինչեւ 1930 թիւ եղել եմ ուսուցիչ Երեւանի II° աշխատանքային դպրոցներում, տեխնիկումներում եւ բանֆակներում¹² եւ դասաւանդել եմ գլխաւորապէս պատմութիւն, հայոց լեզու եւ գրականութիւն ու գերմաներէն: 1930 թուից մինչեւ այսօր դասաւանդում եմ բացառապէս գերմաներէն Երեւանի ԲՈՒՀ-ներում, ներկայումս Պետ. Համալսարանի Տնտեսագիտական Ֆակուլտէտում: 32 տարի անընդհատ ուսուցչութեամբ պարապելով շատ քիչ ժամանակ եմ ունեցել գրական աշխատանքներին նուիրուելու... սկզբում մասնակցել եմ «Արարատ», «Աղբիւր-Տարազ» եւ «Նոր Դար» թերթերին: Գրել եմ իմ “David der Philosoph” դիսերտացիան, որը տպուել է “Berner Studien für Philosophie” գիտական թերթում: Թարգմանել եմ Նիկոլսի «Քրդերի Մասին» աշխատանքը, Վիպպէրի Ընդհանուր Պատմութեան դասագիրքը, Լունաչարսկու «Քրիստոնէութեան Մագումը»:

Կարդացել եմ Երեւանի պատմութեան ուսուցիչների համար դասընթացների մի շարք II° աշխատանքային դպրոցում պատմութեան դասաւանդութեան մասին, ինչպէս եւ կազմել եմ այդ առարկայի ծրագիրը: Վերջին երեք տարիներում կազմել եւ հրատարակել եմ գերմաներէնի 3 դասագիրք¹³:

1938 19/Խ

Համառօտ այս կենսագրականի շնորհիւ մի քանի հարցեր իրենց պատասխաններն են ստանում: Նախ, ճշգրտում են ծննդեան օրն ու վայրը, հաւաստիացում ու լրացում են տեղեկութիւնները Վաղարշապատի Գէորգեան Ճեմարանում, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի հայկական մի շարք դպրոցներում, այդ քում նաեւ Ներսիսեան Սեմինարիայում եւ յետագայում Երեւանի Պետական Համալսարանում եւ այլ ԲՈՒՀ-երում նրա դասաւանդման մասին: Պարզորոշ երեւում է նաեւ Շուէյցարիայի Բեռն քաղաքի կապը *Berner Studien für Philosophie* համալսարանական գիտական թերթի եւ այնտեղ լոյս տեսած նրա “David der Philosoph” պատմա-փիլիսոփայական աշխատութեան միջեւ: Հանրագիտարանի տեքստը, որտեղ նշուած է Գերմանիան, այս դէպքում տարակուսանքի առիթ էր տալիս, որից արդէն «օգտուել» է մի հեռուստաֆիլմի հեղինակ¹⁴: Տուեալ դէպքում շփոթութեան պատճառն այն էր, որ Հանրագիտարանի յօդուածում չէին նշուած թէ՛ Գերմանիայում եւ թէ՛ Շուէյցարիայում նրա այցելած քաղաքների անունները: Այնինչ դրանք պարզորոշ կերպով ներկայ են նոյնպէս Խոստիկեանի ձեռքով լրացուած հարցաթերթիկի երկրորդ էջում. «Գերմանիայում. Մարբուրգ, Շտրազբուրգ, Շուէյցարիայում. Բեռն, Ֆրանսիայում. Փարիզ»¹⁵: Բոննի Համալսարանի որեւէ հետք չկայ նաեւ միւս գտնուած նիւթերում ի տարբերութիւն Մարբուրգի¹⁶, Ստրասբուրգի¹⁷

եւ, յատկապէս, Բեռնի, որի մասին վկայում են եւ լատիներէնով գրուած հինաւորաց յայտագիրը¹⁸, եւ այդ գրքոյկի վրայ մի քանի անգամ ամրագրուած քաղաքի անունը¹⁹, եւ, վերջապէս, Բեռնի Համալսարան ուղարկած մեր խնդրանքի պատասխանը՝ Միսակ Խոստիկեանի աշխատութեան եւ նրա ուսանողական տարիների հետ կապուած նիւթերի վերաբերեալ:

Իմանալով գրքի ստոյգ անուանումը, դժուար չէ մեր օրերի Երեսնում գտնել այն²⁰:

Նոյն՝ 1907 տարուայ Հոկտեմբերին գերմաներէնով գրուած եւ երիտասարդ հեղինակի գրաբարի, հին յունարէնի, լատիներէնի եւ ֆրանսերէնի ազատ տիրապետման մասին վկայող “David der Philosoph” աշխատութեան դրոյթների քննարկմամբ հանդէս եկաւ Գաբրէլին վարդապետ Յովսէփեանը՝ Վաղարշապատի *Արարատ* ամսագրում: Բաւականին խստապահանջ մօտենալով «*Ճեմարանի նախկին սան եւ այժմ ուսուցիչ Պ. Մ. Խոստիկեանի*» կատարած աշխատանքին, նա, այնուամենայնիւ, փաստում է. «*նորա գրքոյկը, որ բաղկացած է երեք գլուխներից եւ ընդամէնը 80 էրես է, շատ կարեւոր տեղ կը բռնի Դաւիթ Փիլիսոփայի անձնաւորութեան եւ երկերի ուսումնասիրութեան պատմութեան մէջ* (ընդգծումն իմն է - Ն.Յ.)»²¹:

Երբ մեզ, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում պահպանուած այդ գրքոյկի մէկ օրինակի շնորհիւ²² հնարաւորութիւն ընձեռնուեց ծանօթանալու այդ աշխատութեանը, առաջին տպաւորութիւնն այն էր, որ այս 80 էջերում ներկայացուած է ոչ թէ ատենախօսական աշխատութիւնն ամբողջապէս, այլ դրա սեղմ տարբերակը²³: Նրա շարադրանքում համատեղուած էին եւ Դաւիթ Անյաղթին վերաբերող հին յունարէն ու հայերէն ձեռագրերը, եւ յոյն, գերմանացի, ֆրանսիացի, ռուս ու հայ գիտնականների ուսումնասիրութիւններում արտայայտուած տարբեր, յաճախ իրարամերժ կարծիքները Անյաղթի մասին: Աշխատութիւնը խստօրէն ենթարկուած է եռամաս կառուցուածքային սկզբունքին: Գիտնականի կոռ տրամաբանական հետեւութիւնները, կարծես, հեղինակի գեղարուեստական պատկերաւոր մտածողութեան հետ դրամատիկ պայքարի մէջ են գոյանում: Մանաւանդ, որ գիտահետազօտական առումով նա ընդունում է երոպական տեսակէտը, որն հակասում է իր հայ հոգուն հարազատ առասպելներին: Աշխատութիւնը կազմուած է երեք գլուխներից. Ա. Դաւիթ փիլիսոփայի հայկական աւանդոյթներում, Բ. Յոյն Դաւիթ փիլիսոփայի Գ. Դաւիթը որպէս փիլիսոփայ²⁴: Յատկապէս հետաքրքրական է երրորդ մասը, որտեղ բաւականին մեծ ուշադրեամբ քննում են Դաւթի փիլիսոփայութեան 4 հիմնախնդիրները. ա.՝ էութիւն, բ.՝ Որակ, գ.՝ Քանակ, դ.՝ Նպատակ, որոնցից Դաւիթը, ըստ Խոստիկեանի, չափազանց կարեւորում է էութեան խնդիրը: Փիլիսոփայ դառնալու համար հարկաւոր է Աստծոյ օգնութիւնը, եւ հենց էութեան (Das Sein) խնդրի հիմնաւորումն է, որ ստիպում է հաւաքել սեփական բոլոր ուժերը, «*քանի որ կան մարդիք, որոնք ուզում են դա ձեր մէջ ոչնչացնել*»²⁵:

Աշխատութիւնը հետաքրքրական է նաեւ լեզուաբանական առումով, նկատի ունենալով յունական եւ հայկական տեքստերի զուգահեռ շարադրանքը (օրինակ, 28-30 էջերում):

Այս համառօտ անդրադարձում աւելորդ չէ նկատել, որ Խոստիկեանի “David der Philosoph” ատենախօսական թեզը իր յագեցուածութեամբ կարող էր կողմնացոյցի կամ քարտեզի դեր կատարել Դաւթի հետ կապուած աղ-

բիւրներին եւ կարծիքներին ծանօթանալու գործում: Այս յօդուածում հնարատր չէ ներկայացնել այդ աշխատութիւնը ամբողջապէս, դա առանձին մասնագիտական ուսումնասիրութեան նիւթ է:

Որքանո՞վ է ուսումնասիրուած Խոստիկեանի աշխատութիւնը իր յետնորդների կողմից եւ ի՞նչ գնահատական է այն ստացել Հայաստանում խորհրդային տարիներին:

Նկատի ունենալով ստալինեան բռնապետութեան ժամանակ ընդունուած վարուելաձեւը մեղադրեալների գիտական եւ գրական ժառանգութեան հանդէպ, կարելի է ենթադրել, որ, ըստ երեւոյթի, Խոստիկեանի բոլոր աշխատութիւնները՝ լինէին դրանք տպագրուած թէ ձեռագիր, նրա ձերբակալման օրը բռնագրաւուած էին եղել իր տնից:

Բռնագրաւուած գրքերն ու ձեռագրերը յատուկ ծառայութիւնների աշխատակիցներն իրենց պարկերն էին նետում եւ դրանք շրջանառութիւնից առհասարակ հանում էին: Ձերբակալուած ձեռագրերի եւ գրքերի յետագայ ճակատագրի մասին ստոյգ տեղեկութիւնների բացակայութեամբ ոմանք կարծում էին, որ դրանք վառում էին յատուկ վառարաններում, ուրիշներ հաւատում էին, որ գոյութիւն ունի ինչ-որ մի անձեռնմխելի փակ արխիւ, որտեղ այդ ամէնը հաւաքագրուած է եւ պահպանում է յատուկ նպատակներով: Այսօր կարելի է վստահօրէն ասել, որ պահպանուել են տպագրուած կամ ձեռագիր այն նիւթերը միայն, որոնք ձերբակալման պահին որեւէ պատճառով գտնուել են *այլ* անձանց մօտ: Ի հարկէ, դա վտանգաւոր էր նրանց համար, սակայն այսօր միմիայն մարդկային այդ ջերմութեան շնորհիւ պահպանուած մասունքներն են, որ հասու են մեզ որպէս ճշմարիտ աղբիւրներ՝ այդ հակասական շրջանի իրողութիւններն որեւէ չափով հասկանալու համար:

Հաւանաբար, Խոստիկեանի աշխատութիւնը պահպանուել էր ոչ միայն նրա ուսուցիչ՝ Մ. Աբեղեանի (տե՛ս՝ ծանօթ. 20ր), այլ նաեւ Վազգէն Չալոյեանի մօտ, որն կարող էր նրա ուսանողը լինել Համալսարանում²⁶:

Մի գուցէ, դրանո՞վ է բացատրուում այն, որ 1946ին հրապարակած իր *Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայութիւնը* գրքում²⁷ Դաւթի մասին գիտական գրականութեան իր քննական վերլուծութիւններում Չալոյեանը, ի տարբերութիւն միւսների, հնարաւորութիւն է ունեցել անդրադառնալու Խոստիկեանի “David der Philosoph” աշխատութեանը (որն այն ժամանակ, ըստ պարզ տրամաբանութեան, արգելուած պիտի լինէր), որպէսզի բանավէճի բռնուի նրա հետ: Սակայն տարբերութիւնը այդ երկու հեղինակների աշխարհայեացքների եւ մտածողութեան ոճերի միջեւ այնքան մեծ էր, որ գրքում ծաւալած բանավէճը դժուար է երկխօսութիւն անուանել:

Դիտելով Խոստիկեանի աշխատութիւնը այլ պատմական իրավիճակում եւ բոլորովին այլ գաղափարախօսական դիրքերից, Չալոյեանը յարմար է գտնում քննարկել այն աշխատութեան դրոյթները մէկ այլ աշխատութեան գուգահեռ (յօսքը Ա. Գարագաշեանի *Քննական Պատմութիւն Հայոցի* մասին է, Թիֆլիս, 1895): Երկուսն էլ մեղադրում էին հեղինակի կողմից Դաւթի խնդրի «գռեհիկ պարզունակեցման» մէջ եւ այլ «մեղքերում»: Անձամբ Խոստիկեանին ուղղուած են հետեւեալ տողերը. «Մ. Խոստիկեանը առհասարակ չի վստահոււմ հայկական լեզենդին Դաւթի մասին, եւ դա նաեւ այն պատճառով, որ վերջինիս ստեղծագործութիւնները երկար ժամանակ մնացել էին անանուն եւ միայն Ժ. դարից է, ինչ Դաւիթը, իբրեւ թէ, ճանաչուել է որպէս այդ

ստեղծագործութիւնների իսկական հեղինակը»²⁸։ Հետաքրքրական է նաեւ, որ Չալոյեանը Խոստիկեանի աշխատութեան մէջ դիտում է միմիայն Դաւթի կենսագրութեան պատմական եւ առասպելական տուեալները, որեւէ կերպ չանդրադառնալով Դաւթի փիլիսոփայութեան դրոյթներին՝ նրա մեկնաբանումներին։

Մէկ այլ հեղինակի՝ Հենրիկ Գաբրիէլեանի աշխատութեան մէջ, արդէն յիշատակուած Խոստիկեանի յայտնաբերած փաստերը՝ Հայաստանում Դաւթին մոռացութեան մատնելու եւ յետոյ՝ Ժ. դարից սկսած, նրան ազգային կուռք դարձնելու մասին, բաւականին հետաքրքրական այլ մեկնաբանութիւն են ստանում։ «Ինչո՞ւ մինչեւ Ժ. դարը Անյաղթի մասին քիչ էին յիշում, - հարցնում է նա։- Դա բացատրուում է լուրջ պատճառներով։ Թէեւ հայոց եկեղեցու պետականացման գործընթացը Ե. դարում արդէն աւարտուած էր եւ նա արդէն ունէր իր ազգային կաղերբը, գրականութիւնը եւ կատարում էր ժամերգութիւնն մայրենի լեզուով, նա, այնուամենայնիւ, դեռ այնքան հզօրութիւն չունէր, որպէսզի թոյլ տար փառաբանել մի մարդու, որի պատկանելիութիւնը քրիստոնէական եկեղեցուն կասկածելի էր։ Դրանից բացի, Անյաղթը ալեքսանդրիական նէոպլատոնիզմի հետեւորդ էր, որը սերտօրէն կապուած էր անտիկ հեթանոսական մշակոյթի հետ, եւ այդ իմաստով նրա ուսմունքը վտանգաւոր էր համարւում եւ հետապնդւում էր Յուլիանոս կայսեր կողմից։ Չէ՞ որ ալեքսանդրիական նորպլատոնականները փիլիսոփայութեան՝ որպէս գիտութեան ինքնուրոյնութեան կողմնակից էին։ Անյաղթի Մահմանք իմաստասիրութեանը այդ դրոյթի հիմնաւորումն էր։ Կարո՞ղ էր արդեօք եկեղեցին, որը պայքարում էր իր գաղափարախօսական ամրապնդման համար, թոյլ տալ, որ Անյաղթի գործերը ուսումնասիրուէին դպրոցներում կամ որ Անյաղթը յայտնի գիտնական դառնար այդ երկրում։ Կոնիրէն»²⁹ ասում է, որ Անյաղթը դէմ էր Մեսրոպ Մաշտոցի դպրոցին, որը եկեղեցու այն առաջնորդներից էր, որոնք հրով եւ սրով էին խօսում հեթանոսների հետ։ Ահա թէ ինչու գրաւոր աղբիւրներում այդքան քիչ է խօսւում Անյաղթի մասին»։³⁰ Կարծում ենք, որ բերելով Կոնիրէլի հենց այս խօսքերը (ի դէպ, Գաբրիէլեանը, հաւանականօրէն, ազատ վերաշարադրում է Կոնիրէլի միտքը՝ որովհետեւ համապատասխան յղում տեքստում նշուած չէ), հեղինակը նպատակ ունէր ցոյց տալու ոչ այնքան Չ. Ժ. դարերի իրողութիւնները, այլ նաեւ, օգտուելով այլաբանութեան հնարարութիւնից, մեկնաբանել Ի. դարի Խորհրդային Հայաստանում ընթացող անգիջում պայքարը «այլախոհական» փիլիսոփայութեան դէմ։ Յամենայն դէպս, Գաբրիէլեանին յաջողուել է իր մօտեցման մէջ զգացնել տալ իր կողմից մշակուած տարբեր վերաբերմունքը փիլիսոփայութեանը որպէս «գիտութիւնների գիտութեան» եւ որպէս գաղափարախօսութեան։ Ուրիշ բան, որ հասկանալով գաղափարախօսական միջոցների դէմ միանձնեայ իր պայքարի որեւէ հեռանկարի բացակայութիւնը, նա բացայայտօրէն չի գնում ժամանակի հրամայականի դէմ, ընտրելով խելամիտ փոխգիջումի ճանապարհը, որի շնորհիւ կարողացել էր ապրել եւ ստեղծագործել։

Վերջերս Ռուբէն Սահակեանի յօդուածում հրապարակուած են 1923-30 թուականների մի խումբ մտաւորականների կողմից նախաձեռնուած եւ այդպէս էլ կառավարութեան կողմից պաշտօնապէս չհաստատուած «Հայ Փիլիսոփայական Ընկերութեան» նախագծի փաստաթղթերը³¹, որոնց շնորհիւ կա-

րելի է պատկերացում կազմել Հայաստանում տեղի ունեցած գաղափարական պայքարի բնույթի մասին:

Ներկայացուցիչ խմբի ցուցակում, որն յանձնուել էր ՀԽՍՀ Ներքին Գործերի ժողովրդական կոմիսար Շաւարշ Ամիրխանեանին՝ Ընկերությունը գրանցելու համար, փիլիսոփայ-հասարակագետ Վարագդատ Տերոյեանի (1887-1938), փիլիսոփայ, գրականագետ եւ երաժշտագետ Յակոբ Յարութիւնեանի (1889-1944), հայագետ (յետագայում ԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս) Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանի (1893-1970), ականաւոր վիրաբոյժ Յարութիւն Միրզա-Աւագեանի (1879-1938) եւ բժիշկ Խորշուդ Մելիք-Փարսադանեանի (1885-1958) կողքին կար եւ փիլիսոփայ Միսակ Խոստիկեանի անունը:³² Ընկերութեան ներկայացրած կանոնադրութեան նախագծում ասուած է, որ «*ընկերութեան նպատակն է փիլիսոփայական գիտութիւնների եւ խնդիրների ուսումնասիրութիւնն ու համապատասխան գրականութեան զարգացումը Հայ լեզուով*» (ընդգծումն իմն է - Ն.Յ.): Այդ նպատակին հասնելու համար Ընկերությունը նախատեսում էր դասախօսութիւններ կազմակերպել, գրքեր եւ թերթեր հրատարակել, կազմել հայերէն փիլիսոփայական բառարան, մեծ փիլիսոփաներին թարգմանել հայերէն եւն.: Նախատեսուած էր նաեւ «*միջոցներ ձեռք առնելու մի կենտրոնատեղ ունենալու*» իր գրադարանն եւ արխիւը պահելու համար, ինչպէս նաեւ կապ հաստատել «*այլերկրեայ նման ընկերութիւնների հետ*»³³:

Պարզ եւ խաղաղ այս ծրագրում, սակայն, դեռ չկայունացած եւ *սկզբունքորէն ռուսաց լեզուով* տարածուող նոր, սոցիալիստական գաղափարախօսութեան համար բազմաթիւ կասկածելի եւ ուղղակիօրէն նրա ինքնահաստատմանը սպառնացող կէտեր կային: Դրանցից մէկը, ի հարկէ, կապուած էր հայոց լեզուի եւ, աւելի լայն, ժողովրդի ուրոյն լեզուամտածողութեան, եւ, հետեւաբար, նրա բնականոն քաղաքակիրթ զարգացմանն էր վերաբերում³⁴: Երկրորդը հենց փիլիսոփայութեան եւ գաղափարախօսութեան «*տարածքների բաժանման*» խնդրին էր բերում, որտեղ զուտ փիլիսոփայական եւ, հետեւաբար, քննող հայեացքը կարող էր հակադրուել մարքս-լենինեան տեսութեանը, որն, ըստ նրա յետնորդների, ներկայացնում է «*միակ ամենագոր եւ ճշմարիտ*» փիլիսոփայութիւնը: Վերջապէս, չի կարելի անտեսել այն փաստը, որ նախաձեռնող խմբի իւրաքանչիւր անդամը եւրոպական կրթութիւն ստացած անձնաւորութիւն էր եւ բարձր հեղինակութիւն ունէր իր ասպարէզում: Այն պայմաններում, երբ նոյնիսկ հայոց տառերը կարող էին փոխարինուել լատիններէն տառերով, իսկ ինքնուրոյն փիլիսոփայելը ինքնին վտանգաւոր էր դարձել որպէս այլախոհութեան կամ նոյնիսկ հերետիկոսութեան մի տեսակ, Հայ Փիլիսոփայական Ընկերութեան հիմնումը կարող էր յանգեցնել միայն հետապնդումների՝ յետագայ էլ աւելի անկառավարելի հետեւանքներն կանխարգելելու համար: Նախաձեռնող խմբի վեց մտաւորականներից երեքը բռնադատուած են եղել եւ իրենց մահկանացուները կնքել են 1938ին: Վիրաբոյժ Միրզա-Աւագեանն, որն իր գործընկերների հետ հրաժարուել էր հաստատել Աղասի Խանջեանի «*ինքնասպանութիւնը*», մահացել է քաղաքային բանտում, Տերոյեանը չորս անգամ անհիմն մեղադրուելուց յետոյ ձերբակալուել եւ արտորուել է Սիբիր, ուր եւ մահացել է Փետրուարի 6ին, իսկ Խոստիկեանին ձերբակալել են նոյն թուի Փետրուարի 5ի լոյս 6ի գիշերը: Մեղադրանքներն,

որոնք նրանց ներկայացրած էին եղել, կապուած էին, հաւանաբար, նախա-
ձեռնող խմբի կազմած կանոնադրութեան մէջ ամրագրուած է. կէտի հետ
այլերկրեայ փիլիսոփայական ընկերութիւնների հետ կապերի հաստատում,
որը մեկնաբանուած էր որպէս լրտեսութիւն:

Ուշագրաւ է, որ ներկայացնելով փիլիսոփայական ընկերութեան նախա-
գիծը, նրա հեղինակները գրել են փաստաթուղթը ներկայ, այլ ոչ ապառնի
ժամանակով: Այսպէս, գրուած է.

«Ընկերութիւնը

ա. կազմուած է դասախօսութիւններ, դիսկուսիաներ, գրոյցներ եւն.:

բ. Գործող օրէնքների սահմաններում հրապարակում է գրքեր եւ թերթեր:

*գ. Ցատուկ ժամանակ է նուիրում փիլիսոփայական բառարան կազմելուն՝
հայ լեզուով (...)*

ե. Մեծ փիլիսոփաները թարգմանում հայերէն:

*զ. Հաւաքում է հայ փիլիսոփայութեան վերաբերեալ վաւերագրեր եւ տե-
ղեկագրեր ու արժէքաւորները հրատարակում»* եւն.:

Փաստօրէն, շարադրման մէջ արձանագրուած է *գործող* մի ընկերութիւն,
որը գիտակցում է իր նպատակը եւ աշխատում է այն արդէն իսկ իրագործելու
համար: Այդ առումով հարկատր է յիշատակել, որ Օլգա Խոստիկեանի նա-
մակներից մէկում գրուած է, որ նրա ամուսինը *«մանկավարժական գործունէ-
ութեանը զուգահեռ գիտական-գրական աշխատանք էր տանում: Իր դոկտո-
րական ատենախօսութիւնից բացի ... որը տպագրուած էր գերմաներէն եւ հա-
յերէն լեզուներով, նա Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտի առաջադրանքով
թարգմանել է գրաբարից աշխարհաբար Դաւիթ Անյաղթի երկերը եւ մեկնաբա-
նել է դրանք, թարգմանել է գրաբարից աշխարհաբար Ե. Ղարի փիլիսոփայ Եզ-
նիկ Կողբացու Եղծ Աղանդոց-ը, գրել է մի շարք հետաքրքիր յօդուածներ եւ հե-
տազօտութիւններ, նուիրուած հայ բանասիրութեան եւ ազգագրութեան
խնդիրներին»*³⁵:

Այս քարգմանութիւններն, հաւանաբար, Խոստիկեանը նախաձեռնել եւ
կատարել էր հենց այդ փիլիսոփայական ընկերութեան ծրագրի համաձայն,
մանաւանդ որ այն համապատասխանում էր իր համոզմունքներին եւ լուսա-
ւորչական մղումներին: Մենք տեղեկութիւն չունենք թէ ի՞նչ յանձնարարական
էր տուել Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտը Խոստիկեանին, որովհետեւ
Ինստիտուտի պահպանուած արխիւում այդ թուրքի աշխատակիցների ցու-
ցակը բացակայում է: Սակայն շատ հաւանական է, որ այդ քարգմանութիւն-
ները նա կատարած լինէր վերոյիշեալ փիլիսոփայական ընկերութեան յանձ-
նարարականով: Այսօր բոլոր այդ ձեռագրերն անյայտ կորած են համարում:
Յամենայն դէպս, ո՛չ Կողբացու, ո՛չ էլ Անյաղթի երկերի որեւէ յետագայ հրա-
պարակումներում Խոստիկեանի անունը երբեւիցէ չի յիշատակուել:

Տիրող կարգերի հանդէպ անհանդուրժողականօրէն տրամադրուած եզա-
կի անձնատրութիւններից մէկը, որը կառող էր եւ ինչ-որ տեղ կոտրել Խոս-
տիկեանի անուան շուրջ քանձրացած լուրեան շղթան, փիլիսոփայ, բանաս-
տեղծ եւ բանասէր Էդմոն Աւետեանն էր (1929-2002): Խորհրդային բանտի եւ
հոգեբուժարանի դժոխքի միջով անցած մտաւորականը, որը դուրս էր եկել
այնտեղից իր մարդասիրական էութեանն ու մտածողութեան բարձր չափա-
նիշներին անդաւաճան, օրերից մի օր անսպասելիօրէն յստակ ձեւակերպու-

մով, առաջին անգամ հնչեցրեց Միսակ Խոստիկեանի անունը՝ «Մարդու Ժամանակը» հեռուստահաղորդման մեջ³⁶։ Այդ հաղորդումը անակնկալ յայտնութիւն էր։ Հաղորդումը չափազանց խիտ էր ու յուզիչ։ Վերջում, պատասխանելով հաղորդավարի հարցին՝ Հայաստանի փիլիսոփայական մտքի ներկայ վիճակի մասին, նա ասաց բառացիօրէն հետեւեալը. *«Ես որքան գիտեմ, Հայաստանում վերջին փիլիսոփան Միսակ Խոստիկեանն է եղել։ Նրան 1938ին գնդակահարեցին։ Դրանից յետոյ փիլիսոփայ ես չեմ տեսել Հայաստանում։ Ակնարկելով Նարեկացու, Դաւիթ Անյաղթի, Յովհաննէս Երզնկացու անունները՝ նա աւարտեց իր խօսքն այսպիսի հարցադրումով. - Ժամանակակից Հայաստանում ես չգիտեմ, կա՞ն փիլիսոփաներ թէ՞ ոչ։ Հայերը փիլիսոփաների ազգ չեն, նրանք աւելի շուտ բանաստեղծների ազգ են, քան փիլիսոփայութեան»*։

Աւետեանի ցնցող խօսքերը մտածելու տեղ տուեցին եւ ես յիշեցի նման մի դիպուած իմ ուսանողական տարիներից։ Մեր դասախօս երաժշտագետ դոկտոր Նիկողայոս Թահմիզեանը միջնադարի երաժշտութեանը նուիրուած իմաստալի իր դասախօսութեան մեջ յանկարծ յիշատակեց յայտնի կատակերգու Արմէն Խոստիկեանի անունը։ Մինչ այդ նա յիշատակեց իր յօդուածը Մեսրոպ Մաշտոցի մասին իբրեւ երաժշտի, այնուհետեւ ոգեշնչուած խօսում էր։ Խօսքը անանուն երաժիշտների մասին է։ Նրանց մասին, ասում էր, որ, գուցէ, մարդկութեան պատմութեան մեջ բարձրագոյն ստեղծագործողներն անանուն են մնացել, երբ, ճարահատուած լինելով ընտրութիւն կատարել գործի շարունակելիութեան եւ սեփական անուան փառքի միջեւ, կարողացել են յաղթահարել իրենց հոգու ամենամեծ կապուածութիւնը՝ իր հարազատ անուան հնչիւնից հրաժարուելով։ *«Ամէն մարդ չի կարող անել դա, դա ահաւոր բան է»*,³⁷ շեշտեց նա եւ աւելացրեց, որ դա մի գուցէ մարդկային հոգու բարձրագոյն մաքրմանն հասնելու միակ միջոցն է։ Այդ խտացեալ հոգեւոր մթնոլորտում էր, որ, խօսելով Անյաղթին նուիրուած գիտաժողովի մասին, նա յիշատակեց Խոստիկեանի անունը եւ ասաց, որ խօսքը, Արմէն Խոստիկեանի հօր մասին է։ Մինչ այդ լսարանում տիրող խոհեմ լռութիւնը յայտնի կատակերգուի՝ Արմէն Խոստիկեանի անունից անմիջապէս պայթեց՝ սկսուեցին կատակներ, աշխուժութիւն առաջացաւ... Դա, կարծես, վիրաւորեց ուսուցչին։ Նա լռեց։ Այդ օրն այլեւս նա մեզ ոչինչ չասաց։ Յետագայում նա նոյնպէս այդ հարցին չվերադարձաւ, իսկ ես միջանցքում հարցրեցի նրան այդ մասին, նա զարմացրեց ինձ իր պատասխանով։ Նա ասաց միայն, որ հարկաւոր է կարդալ հին պարբերականները, եւ որ միայն նրանցում հնարաւոր է պատասխանը գտնել։ Խօսակցութիւնը շուտով ընդհատուեց, իսկ հարցն, այդպիսով, կախուած մնաց օդի մէջ։

Երբ Աւետեանն Խոստիկեանին անդրադառնալով յիշեցրեց գրեթէ մոռացուած այդ դրուագը, ես սկսեցի լրջօրէն զբաղուել փիլիսոփայի ի սպառ կորսուած համարուող գիտական եւ գրական ժառանգութեան որոնումներով։ Ինչպէս պարզուեց, հին պարբերականներում իրօք գտնուեցին Խոստիկեանի մի շարք յօդուածներ, եւ դրանցից մէկը՝ հենց Թահմիզեանի շնորհիւ³⁸։

Այդ որոնումների արդիւնքում գտնուեց ոչ միայն Խոստիկեանի ատենախօսութեան գերմաներէն բնագիրը, այլեւ մի շարք յօդուածներ՝ Վաղարշապատի *Արարատ* ամսագրում, Թիֆլիսի *Վան-Տոսպ* թերթում եւ *Ազգագրական Հանդէսում*։ Բոլոր այդ յօդուածները գրուած են մինչ 1918 թուականը։ Մենք

մէկտեղել ենք Խոստիկեանի յօդուածները, որոնց մեծ մասը գտնուել է Բախտիար Յովակիմեանի *Հայոց Ծածկանունների Բառարանի* շնորհիւ: Ի դէպ, Յովակիմեանը գտել է, որ Մ. Խ. ծածկանունով գրել է ոչ միայն Միսակ Խոստիկեանը, այլ նաեւ երեք այլ անձնատրութիւններ, որոնց ամէնքի կենսագրութեան եւ գործունէութեան բնոյթի մասին նա որոշ տեղեկութիւններ է ներկայացնում: Բացի դրանից, նրա կարծիքով, Խոստիկեանի գրչին են պատկանում Խոստիկ եւ Խոստուկ ծածկանուններով գրուած նիւթերը: Մի քանի յօդուածներ ստորագրուած են առանց ծածկանունան: Յամենայն դէպս, ամէն մի գտնուած նիւթի կողքին նշուած է, ծածկագրով է այն տպագրուած թէ՞ ազգանունով, իսկ եթէ ծածկագրով՝ ապա դրանցից ո՞ր մէկով:

Յօդուածներ եւ Թարգմանութիւն

1. Նիզէ Բ. Հելենեկանութեան Դարը (Քաղուած Մարբուրգի Համալսարանի յունա-հռովմէական ուսուցչապետ Բ. Նիզէի Տեսչական Ճառից, որ նա խօսել է 1900 թուի Հոկտեմբերի 13ին: Թարգմանութիւնը գերմաներէնից՝ Միսակ Խոստիկեանի), *Արարատ* 1905, № 4, էջ 374-379, Վաղարշապատ³⁹. (Մ. Խ.):
2. Արարչագործութեան Պատմութեան Գեղարուեստական եւ Հոգեբանական Ըմբռնումը, Ըստ Հանս Թովմայի, *Արարատ* 1908, № 2, էջ 165-170, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
3. Պրոֆ. Հիւրշման (Հայագէտ, Մահուան Առթիւ), *Արարատ* 1908 թ. № 2, էջ 199-203, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
4. Քննադատութիւն եւ Գրախօսութիւն, *Histoire des Armeniens par Noël Dolens et A. Khatch* (Հին Հայոց Պատմութիւն, Նոէլ Դոլան եւ Ա. Խաչ), Հրատարակութիւն Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան, Ժընեւ, 1907, *Արարատ* 1908, № 2, էջ 218-220, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
5. Գրախօսութիւն, *Das Armenische Hymnarium, von Nerses Ter-Mikaëlian* (Հայկական Շարական, հեղ. Ներսէս Տ. Միքայէլեան), Leipzig, 1905, *Արարատ* 1908, № 10, էջ 939-914, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկեան):
6. Մոդեռն Մարդն ու Քրիստոնէութիւնը, *Արարատ* 1908, № 12, էջ 1090-1094, Վաղարշապատ. (Մ. Խոստիկ):
7. Ազգագրական նիւթեր Եզնիկի «Եղծ Աղանդոց» Երկի Մէջ, *Ազգագրական Հանդէս*, 1916, էջ 137-147, Թիֆլիս. (Մ. Խոստիկեան):
8. Ողջո՛յն Այն Մանկան, Որ Ծնուեց, Բայց Չմեռնի, *Վան-Տոսպ*, № 7, 1917, (Մ. Խ.):
9. Գրախօսական, «Ռազմական Պատկերներ Վ. Վալդեանի», *Թիֆլիս*, 1917, *Վան-Տոսպ*, № 9, 1917. (Մ. Խ.):
10. Գրախօսական, «ԳՈՐԾ Գրական, Գիտական, Հասարակական եւ Քաղաքական Ամսագիր. Խմբագիր՝ Կրասիլնիկեան, Հրատարակիչ Ս. Տէր-Ղազարեան, № 1, 1917 Յունուար, Բաքու», *Վան-Տոսպ*, № 10, 1917, (Մ. Խ.):
11. Գրախօսական, *Semiramita (Shamiram) Temuchin (Chingis-khan)* K. Korotkov, Moscow, 1917 (ռուսերէն լեզուով երկու պատմական պոէմներ):
12. «Վանի Գոյամարտի Առիթով, 1915 Ապրիլ 7-7 Մայիս 1917», *Վան-Տոսպ*, № 22, 1917. (Մ. Խ.):

13. «*Մի Բանավէճի Առիթով. (Գ. Վեշապելիի «Տաճկական Վրաստան» Գրքի Մասին)*», *Վան-Տոսպ*, № 23, 1917. (Մ. Խոստիկեան):
14. Գրախօսական, «*Վարդանանք*» Լէօի Պատմական Դրամա, 3 Գործողութեամբ, Նախերգանքով եւ Վերջաբանով», *Թիֆլիս*, 1917, *Վան-Տոսպ*, № 24, 1917. (Մ. Խ.):
15. «*Լէօ, Հայոց Պատմութիւն*», 1917, *Թիֆլիս*, *Վան-Տոսպ*, № 42, 1917. (Մ. Խ.):

Բացի գիտական եւ գրական յօդուածներից գտնուել են նաեւ երկու բանաստեղծութիւններ:

1. «*Ապրել Գործել Դեռ Կ'ուզեմ*», *Հոլմայ*, 1905, № 8, էջ 3. (Խոստով):
2. «*Սրտիս Տենչանքը*», *Հոլմայ*, 1906, № 4, էջ 3. (Խոստով):

Բացի այս յօդուածներից եւ բանաստեղծութիւններից, որոնք շատ լաւ պահպանուած են եւ այսօր էլ հետաքրքրական են շնորհիւ մտքի հեռահար սլացքի եւ արտայայտուած կարծիքների հիմնաւորութեան, Ազգային Գրադարանում գտնուեցին Թիֆլիսում նրա վարած դասախօսութիւնների տեքստերը: Դրանք պատկանում են «Կրօնա-Պատմական-Փիլիսոփայական Գրադարան»ի հանրամատչելի դասախօսութիւնների շարքին, որն հիմնադրուել է Թիֆլիսում գրերի գիտի 1500ամեակի եւ տպագրութեան 400ամեակի առթիւ եւ որի բացմանն ելոյթ է ունեցել Մարքուրդի Համալսարանի պրոֆեսոր Dr. D. M. Radeն: «Ի՞նչ է Կրօնը եւ Ի՞նչ է Բարոյականութիւնը» - այսպէս է վերնագրուած Թիւ 1 համարը⁴⁰: Յայտնի 7 գրքոյկներից, որոնք պատկանում են Խոստիկեանի գրչին, մեզ յաջողուել է գտնել միայն երեքը⁴¹:-

Թիւ 2. «*Սրբազան Պատմութիւն Իսրայէլի*»:

Թիւ 3. «*Ի՞նչ է Աստուածաշունչը*»:

Թիւ 5. «*Ինչպէ՞ս Ստեղծուեց Աշխարհը*»:

Բոլոր այս տեքստերը գրուած են 1913ին: Առաջին երկուսը լոյս են տեսել 1913ին, երրորդը՝ 1914ին Թիֆլիսում:

Դասախօսութիւնների տեքստերը վկայում են պատմական առասպելները՝ այդ բոլորն նաեւ աստուածաշնչեան եւ աշխարհի արարման հետ կապուած նիւթերը գիտական տեսանկիւնից դիտելու միտումի մասին: *Ի՞նչ է Աստուածաշունչը* գրքոյկի նախաբանում, օրինակ, ընդունելով, որ *Աստուածաշունչը* սուրբ գիրք է եւ կրօնի միակ գրաւոր աղբիւրը, նա ներկայացնում է այն ոչ միայն «*որպէս հրէական եւ քրիստոնէական կրօնի կանոնական աղբիւր*», այլեւ որպէս «*մի թանկագին ժողովածու մի հին ժողովրդի գանազան տեսակ գրական երկերի*»: Ի վերջոյ, գրքոյկի նպատակը նա բացատրում է որպէս *Աստուածաշնչի վրայ «Թափուած գիտական ուսումնասիրութիւնների եզրակացութիւնների»* հետ ծանօթութիւնը:

Նոյն այս կերպով ներկայացուած է աշխարհի արարման խնդիրը յաջորդ գրքոյկի մէջ⁴²: Քննելով պոլիտեզիական, գերմանական, եգիպտական, հրնդկական, յունական, բաբելական, փիւնիկեան եւ այլ առասպելները, նա անցնում է հին յունական, եւ, այնուհետեւ, նորագոյն փիլիսոփայութեանն ու բնագիտութեանը, եւ, վերադառնալով Աստծոյ գաղափարին, գտնում է, որ «*մարդ-*

կային հոգում ծնունդ վեհ իղէալներն եւ արժէքներն են աստուածային,- եւ որ Նա,- Տիեզերքի եւ բարոյական անձնաւորութեան արարիչն է»:

Հեղինակը չի թաքցնում, որ իր դասախօսութիւններում օգտագործուած են թարգմանական նիւթեր գերմաներէնից, բացի *Սրբազան Պատմութիւն Իսրայէլի* դասախօսութիւնից, որը Հին Կտակարանի բովանդակութեան պարզ վերարտադրութիւնն է՝ հեղինակի նոր մեկնաբանութիւններով:

Հետաքրքրական է այստեղ հին տեքստերի պատմական, գրական եւ գեղարուեստական արժէքների գնահատումը՝ անկախ նրանից, թէ ովքեր կը ճանաչուն նրանց հեղինակները գիտահետազօտական աշխատանքների արդիւնքում. «... եթէ ապացուցուի, որ *Ծննդոց Գիրքը Մովսէսը չի գրել, դրանով Ծննդոց Գրքի արժէքը չի կորչի, ինչպէս չի կորչի Խորենացու գրքի արժէքը, եթէ ապացուցուի, որ այդ գրքի հեղինակը Խորենացին չէ*»:

Ծանօթանալով պատմութեանն առնչուող Խոստիկեանի յօդուածներին՝ Նոէլ Դոլանի եւ Ա. Խաչի պատմութեան գրքի քննադատութեանն ու գրախօսութեանը, Լեոյի *Հայոց Պատմութիւնի* Ա. հատորի մասին գրուածին, «Վանի Գումարտակի Առիթով» յօդուած-մտորումին, «Մի Բանավէճի Առումով» վրաց պատմաբանի թեզերի քննարկումին եւայլն, կարծես հաղորդակից ենք դառնում նրան մշտականօրէն մտահոգող հարցերին: Դրանցից մէկը «Պատմութիւն» առարկայի դասաւանդման հետ է կապուած, իսկ միւսը՝ պատմական ճշմարտութիւնը առասպելներից տարանջատելու խնդրին: Է՛լ ատելի կարեւոր էր նրա համար միատրել այդ երկուսի խնդիրները, արդէն իսկ դպրոցական տարիքից լիարժէք գիտական մտածողութիւն սերմանելու նպատակով: Առաջարկուող դասագրքով նա յարմար է գտնում պատմութեան դասերին տրամադրել երեք եռամսեակ, իսկ չորրորդի ընթացքում «*Ծանօթացնել Հայկի, Արամի, Արայի, Վահագնի, Տիգրանի եւ ուրիշ առասպելներին աշակերտների բովանդակութեան հետ*,- եւ յետոյ,- *միջոց տալ նրանց որ նրանք ամէն անգամ որոշել կարողանային, թէ իրենք զիցաբանակա՞ն, զիւցազնակա՞ն, պատմակա՞ն, ընտանեկա՞ն առասպելների, թէ՞ դոցանից ոչ մէկի, այլ մի որեւէ միտումնաւոր կեղծիքի հետ գործ ունեն*: Այս ձեւով աշակերտը ոչ միայն կը ծանօթանայ այդ առասպելների հետ, այլ եւ ձեռք կը բերի քննադատական հայեացք»⁴³: Կարելի՞ է արդեօք զարմանալ, որ նման ուսուցիչը, որին 1930ից «ազատել» (կամ, ատելի ճիշտ, հեռացրել) էին պատմութեան դասաւանդումից, ինքնուրոյն ծրագիր էր կազմել դպրոցի դասատուների համար եւ հրաւիրել Երեսնի պատմութեան ուսուցիչների համար դասընթացների մի շարք: Այդ նախաձեռնութիւնը կարող էր կապուած լինել Կրթութեան Ժողկոմիսարիատում նրան յանձնարարուած պատմութեան դասագիրք գրելու հետ: Միսկոյմից, եթէ այդ դասագիրքը Ժողկոմիսարիատի հաւանութիւնը չէր ստացել, ապա իր ծրագիրը ուսուցիչներին տալու նպատակը կարող էր մեկնաբանուել որպէս ինքնակամութիւն եւ կ'ունենար ոչ-ցանկալի հետեւանքներ:

Լեոյի «Վարդանանք» թատերախաղի մասին գրախօսականն ընթերցելիս, հասկանում ես, որ դա ոչ թէ պիէս էր՝ թատրոնում բեմադրուելու համար, այլ մի բեմագիր շարժանկարի համար: Արդէն, Լեոյի հետ Խոստիկեանը աշխատել էր եւ Ներսէսեան Ճեմարանում, եւ Համալսարանում: Հաւանաբար, նրանք ընկերներ են եղել, որովհետեւ գրախօսականի խիստ տոնի մէջ կարելի է գտնել եւ հիացմունքի նշաններ՝ ընկերոջ ծաւալուն, լայն մտածողութեան

կապակցութեամբ: Գուցէ, ընկերոջը, որի գործը հրատարակուել էր 730 մեծա-
ղիւր էջերով, շուտով ոգեւորելու ցանկութեամբ է բացատրում Լեւոյի *Հայոց
Պատմութիւն*ի Ա. հատորի գրախօսականի, կամ, աւելի ճիշտ՝ ողջոյնի խօսքի
հապճեպութիւնը, որը հեղինակը փորձում է ինչ-որ կերպ բացատրել ընթերցո-
ղին. «Գրախօսական գրել մի գործի, որի միայն չորրորդ մասն է լոյս տեսել,
կարող է մի գուցէ վաղաժամ համարուել. բայց քանի որ Լէօն սկսնակ հեղինակ
չէ եւ միւս կողմից այս հատորը իւր ծաւալով ու արժէքով լիովին գաղափար է
տալիս հեղինակի պատմագիտական ընթերցման, մատենագրական ուղղութեան
եւ ճաշակի մասին, թող ներուի մեզ ծանօթացնել «Վան-Տոսպ»ի ընթերցողին
այս հատորի հետ»: Սակայն դա չի խանգարում նրան վիճելի հարցերը վեր
հանելու եւ քննարկում սկսելու դրանց շուրջ:

Շատ հետաքրքրական է Վանի 1915ի պաշտպանութեան երկրորդ տարե-
դարձին նուիրուած Խոստիկեանի յօդուած-մտորումը: Լինելով արմատներով
վանեցի, Խոստիկեանը գրել է այն կարծես մի շնչով, յոյզերն ու մտքերն այս-
տեղ միաձուլուած են եւ յօդուածի ոճը միանգամայն տարբերում է միւս
յօդուածներից. «*Ինչպէս անհատի, նոյնպէս էլ ժողովուրդների եւ ազգերի
կեանքում կան բոլորներ, որ յաւիտենականութիւն արժեն*», - այս կիզակէտից
սկսուած լինելով, յօդուածի լարումը մի վայրկեան չի դադարում. «*Փաստ է
այն, որ վանեցու այն հերոսական կռուի օրերին՝ Թիֆլիսի թէ՛ տեղացի եւ թէ՛
գաղթական հայութիւնը յոյսի եւ յուսահատութեան փոփոխակի զգացումների
մէջ, տարուրերելով հանդերձ, ցեղային հպարտութեամբ էր լեցուած*»: Հասկա-
նալի է, որ յաղթանակի լուրը ստանալուց յետոյ Թիֆլիսի ժողովուրդը ցնծում
էր. «*Կեցցեն վանեցիները, ասում էին նրանք, գոնէ մի բոլոր ցոյց տուին, որ հա-
յր ոչխար չէ, հարուած ստանալ, բայց եւ հարուած տալ գիտէ: Հիացմունքի ար-
ժանի է նրա հերոսական քաջութիւնն ու կազմակերպչական հնարագէտ ոգին*»
(շեղագիրը՝ Խոստիկեանի - Ն.Յ.): Սակայն նրա աչքից չէր վրիպել եւ հակա-
ռակ շարժումը. «*անցան օրեր. եւ քանի գնաց՝ Թիֆլիսի հայի տօնական տրա-
մադրութիւնը տեղի տուեց սառը կշռադատութեան ու լքման. իսկ յայտնի է,
որ լքուած հոգին հիանդ է լինում: Եւ ասում էին. «Շատ վատ արաւ վանեցին,
նա իւր յանդուգն կռուով ինքն իրեն փրկեց, բայց դրանով ակամայ պատճառ
դարձաւ մի միլիոն հայերի կոտորածին, առհասարակ տաճկահայի բնաջնջ-
ման*»: Ամէն մի խօսք, կարծես, հայի սրտին ու խղճին ուղղուած մի հրազարկ
լինի: Յօդուածի աւարտը նոյնքան ազդեցիկ է. «*Ազգեր եւ ժողովուրդներ
պատմութեան քուրաչում մաքրուում են ու գտնուում աւելի բարձր մի գոյու-
թեան համար: Վանեցու, գարահիսարցու, եղեսացու եւ սուեղիացու հերոսա-
կան կռիւները երաշխիք թող լինեն այն բանի, որ հայր արժանի է մի այդպիսի
բարձր գոյութեան*»:

Խոստիկեանի արուեստագիտական յօդուածներում արժարժուած թեմա-
ները բազմազան են՝ պոեզիա, երաժշտութիւն, թատրոն, գրականութիւն,
աստուածաբանութիւն, սակայն, իր սրտում մի տեղ գտնելով ամենքի համար,
նա, այնուամենայնիւ, չէր մոռնում անդրադառնալ դրանց հետ կապուած
պատմական իրողութիւններին: Այսպէս, խօսելով Ն. Տէր-Միքայէլեանի շա-
րակնոցի մասին, նա գրում է. «*Պէտք է պատմական լայն հայեացք ունենալ եւ
յիշել, որ մեր կուլտուրան եւ հետեւապէս հայ եկեղեցին կապ ունի հարեւան եր-
կրների կուլտուրայի հետ եւ շատ անգամ նրանց զարգացումով պայմանաւոր-*

ուլած: *Զպէտք է մեր պատմութեան մէջ յառաջ եկած կուլտուրական երեւոյթները տնարոյս եւ կղզիացած նկատենք, այլ ընդհանուր կապակցութեան մէջ փորձենք ըմբռնել*»⁴⁴, այս մօտեցումը կարելի է տարածել ոչ միայն մեր երաժշտագիտութեան, այլ նաեւ պատմագիտութեան, փիլիսոփայութեան եւ այլ հումանիտար գիտութիւնների վրայ:

Արժէքատրեւով Վալադեանի⁴⁵ *Ռազմական Պատկերներ* պատմուածքների շարքը, նա հիացմունքով է խօսում պատերազմի թեմայի հանդէպ զգոյշ, մարդկային մօտեցման մասին: Յատկապէս նա գրում է, որ գիրքն «*ընթերցողի առաջ բաց է անում մեր հայ կամաւորների հոգեկան աշխարհը, որից կ'երեւայ որ հայ զինուորը միայն թշնամու արիւնը վոթող չի այլեւ ունի զգայուն, ներող, մեծ սիրտ*»: Իսկ Վալադեանի գրական լեզուի երաժշտականութեան մասին խօսելիս, նա գալիս է այսպիսի եզրայանգման. «*Պարզ է, որ մեր հեղինակը խողական տիպի է. աշխարհը եւ նրա անցուղարձը ըմբռնում է իրրեւ երաժշտութիւն, ձայնեղ երանգներ, բառեր ունի արտայայտելու իւր երաժշտական հոգու ըմբռնումները*»: Զգացում է, որ Խոստիկեանի համար դա բարձրագոյն գովեստի խօսքեր են: Ակամայից մտածում ես Կոմիտասի հետ նրա ընկերակցութեան մասին, որի մասին այժմ վկայում է միայն մէկ լուսանկար:

Խոստիկեանի յօդուածներից մէկում ներկայացուած է հարաւային Գերմանիայի անցած դարասկզբի նշանաւոր նկարիչ Հանս Թովմայի «Արարչագործութեան Վեց Օրերը» յօդուածի մեկնաբանութիւնը, որի հիմքում ընկած է մարդու կեանքի առաջին փուլերի համեմատութիւնը աստուածաշնչեան աշխարհի արարման օրերի հետ: Այդ յօդուածի ուրոյն հմայքը, որի մէջ միատրուած են ամենամեծի (Աստծոյ) եւ ամենափոքրի (երեխայի), կամ, այլ կերպ ասած, մակրօ- եւ միկրօ-տիեզերքների ընդհանրական կողմերը, յուզում է հենց այդ հակադրութեան շնորհիւ: Նոյն թեմային նուիրում դասախօսութիւնը, որի մասին արդէն խօսուել է, յենում է Բազելի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր J. Wendlandի *Die Schoepfung* գրքի թարգմանութեան վրայ, եւ աւելի առարկայական բնոյթ ունի:

Յատուկ ուշադրութեան է արժանի 1916ին *Ազգագրական Հանդէս*ում հրատարակուած «Ազգագրական Նիւթեր Եզնիկի «Եղծ Աղանդոց» Երկի Մէջ» ծաւալուն յօդուածը, որը Խոստիկեանի բուն հայկական պատմական աղբիւրների հետ աշխատելու իւրայատուկ ոճի եզակի, բայց եւ խօսուն օրինակ է: Այս պատառիկը թոյլ է տալիս գնահատելու նրա թարգմանական եւ մեկնաբանական աշխատանքի գիտական խորութիւնը, եւ, միաժամանակ, այն հոգատարութիւնը, որով նա անմիջականօրէն, գեղարուեստականօրէն հաճելի եւ հնարատրինս մատչելի լեզուով ներկայացնում է ընթերցողին Ե. դարի հայ փիլիսոփայի ժառանգութեան էական բովանդակութիւնը: Յատկապէս կարելոր է նշել, որ հեղինակը, շեշտելով, որ «*այդ գիրքը մի հայ էր գրում եւ հայերի համար էր գրում*», այս յօդուածը նուիրել է Եզնիկի գրքում տեղ գտած հին հայ սովորութիւններին. «*Հաւատալիքներին, աւելորդապաշտութիւններին կամ սնոտիպաշտութիւններին*», որոնք անուղղակիօրէն անգնահատելի նիւթ են տալիս հայ ազգագրական նիւթի ուսումնասիրութեան համար:

Ինչպէս երեւում է, Խոստիկեանը բազմակողմանի գիտնական էր՝ բանասէր, պատմաբան, աստուածաբան, փիլիսոփայ օժտուած նաեւ գեղարուես-

տական շնորհներով: Որքան հնարատու էր, մենք մեկտեղեցինք եւ համադրեցինք այն սուղ տուեալները, որոնք դեռ պահպանուել են նրա կեանքի եւ ստեղծագործութեան մասին: Յաւօք, այն մարդիկ, ովքեր անձամբ ճանաչել էին Խոստիկեանին, այսօր գրեթէ մահացել են:

Արմէն Խոստիկեանը ընդհանրապէս շատ չէր խօսում հօր մասին: Նա ութ տարեկան էր, երբ նրան «տարան»: Ասում էր, որ հայրը վանեցի է եղել: Կէսկատակ-կէսլուրջ պատմում էր, որ երբ ինք ծնուել է, հայրը յուզմունքից, տուն դառնալիս շրջել էր իրեն եւ որ ինքն աշխարհն առաջին անգամ գլխիվայր էր տեսել: «Ուրեմն, պիտի կոմիկ դառնայի»՝ եզրակացնում էր նա, ժպիտի տակ քաբցնելով տխրութիւնը:

Միսակ Խոստիկեանի 1956 Փետրուարի 3ին ստորագրուած արդարացման փաստաթուղթը, ինչպէս նաեւ դրա հետ կապուած վկայութիւնները նոյնպէս պահուում են Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութիւնում եւ դեռեւս անյայտ են լայն հասարակութեանը: Որպէս ազնիւ մարդու եւ բարեխիղճ մանկավարժի, նրան ներկայացրել է Վահան Սարգսեանը (յայտնի դաշնակահար Վիլլի Սարգսեանի հայրը), որն յիշում էր նրան որպէս համընդհանուր պատմութեան իր ուսուցչին նոյն ճեմարանում: Արուեստի վաստակավոր գործիչ Մ. Աղայեանը նրան բնորոշել է որպէս իր հայրենիքին նուիրուած բարեխիղճ գիտաշխատողի եւ Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտի⁴⁶ աշխատակցի: Ծանօթանալով Խոստիկեանի կեանքի եւ գործունէութեան վկայագրերին, պարզ է դառնում, որ գործ ունենք խոշոր մտաւորականի եւ լայն սիրտ ունեցող անձնաւորութեան հետ:

Նկատի ունենալով այս յօդուածում արծարծուած բազմաբովանդակ հարցերը, կապուած Մ. Խոստիկեանի անհատականութեան եւ նրա գիտական եւ գրական ժառանգութեան ամբողջական պատկերի վերականգման հետ, յուսանք, որ դրանք կը նպաստեն որոշակի քննարկումների, որոնց արդիւնքում գրեթէ մոռացուած այդ փիլիսոփայի կեանքի եւ գործունէութեան խնդիրները էլ աւելի կը ճշտուեն ու կը պարզաբանուեն:

Կոմիտաս եւ Խոստիկեան՝ մի խումբ երիտասարդ հայ մտաւորականների հետ

QUOD BONUM FAUSTUM FELIX FORTUNATUMQUE SIT⁴⁷

AUCTORITATE

HUIC LITTERARUM UNIVERSITATI
ANNI MDCCCXXXIV DIE XV NOVEMBRIS

A

SENATU POPULOQUE BERNENSI

CONCESSA

RECTORE LITTERARUM UNIVERSITATIS MAGNIFICO

ADOLFO THÜRLINGS

PHILOSOPHIÆ DOCTORE THEOLOGIÆ SYSTEMATICÆ PROFESSORE
PUBLICO ORDINARIO

DECANO PHILOSOPHORUM ORDINIS MAXIME SPECTABILI

GUSTAVO TOBLER

PHILOSOPHIÆ DOCTORE HISTRIÆ PATRIÆ

PROFESSORE PUBLICO ORDINARIO

SENATUS LITTERARUM UNIVERSITATIS

AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINE AUCTORE

VIRO PRÆNOBILISSIMO ATQUE DOCTISSIMO

MISSAQ KHOSTIKIAN

VANENSI

PROPTER DOCTRINAM PHILOSOPHÆ

HISTORIÆ UNIVERSALIS LINGUARUM

LITTERARUMQUE SEMITICARUM PRÆCIPUAM

CUM DISSERTATIONE

QUAM INSPIRIT

“DAVID DER PHILOSOPH”

TUM EXAMINE SEVERO

MAGNA CUM LAUDE

PROBATAM

DOCTORIS PHILOSOPHIÆ

DIGNITATEM JURA PRIVILEGIA

DETULIT

DELATA

PUBLICO HOC DIPLOMATE

PROMULGAVIT

BERNÆ DIE XV MENSIS MAI I ANNI MDCCCXCVII

Sigillia –

Academia Bernensis

Philosophische facultet

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

¹ Հեղինակը խորին շնորհակալություն է յայտնում Խոստիկեանի մասին ֆիլմերի հեղինակներ Գոհար Յարութիւնեանին եւ Հ2 հեռուստաալիքի գլխավոր խմբագիր Կարինէ Սարգսեանին, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Արծուի Բախչինեանին, քաղերագետ Բախտիար Յովակիմեանին, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Լեւոն-Յարութին Աբրահամեանին, ինչպէս նաեւ երաժշտագիտութեան

դոկտոր Նիկողայոս Թահմիզեանին, առանց որոնց օժանդակութեան անհնարին կը լինէր այս հետազոտութիւնը:

- ² Լ. Պ. Ղարիբջանեան, *Երեսնի Պետական Համալսարանը*, Երեւան, 1965:
- ³ Աշոտ Արծրունու «Սթալինեան Աւերները Համալսարանին Մէջ» յօդուածը Բուենոս Այրեսի *Արմենիա* թերթում (25.03.1966): Յօդուածի 4/5 մասը նուիրուած է բռնադատուած մտաւորականներին եւ ընդամենը 1/5ը՝ գրքի բուն էութեանը:
- ⁴ Ս. Աւագեան, Գ. Փերիխանեան, *Ներսիսեանցիներ. 1824-1924*, Երեւան, 1975, էջ 269:
- ⁵ «Արմէն Խոստիկեան՝ Ժպիտով Ասել Ճշմարտութիւնը» վաւերագրական յուշաֆիլմի 4րդ մաս:
- ⁶ ՀՀ Ազգային Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 571, ցուցակ 5, գործ 189: Սակայն հիմնական աղբիւրը, որը նշուած է այնտեղ՝ թիւ 4743 գործը, շարունակում է պահուել ԱԱՆում եւ դրան մանրամասն ծանօթանալը դեռեւս անհնարին է, որովհետեւ համապատասխան բաժնի պետը պնդում է, որ գործը ուղարկուած է Ազգային Արխիւ, իսկ Արխիւում թիւ 4743 գործը ներկայացուած է ուրիշի անունով: Այնուամենայնիւ, ՀՀ հեռուստատեսութեան նկարահանող խմբին մէկ անգամ թոյլատրուել է տեսագրել այդ նիւթերից մի քանիսը՝ «Արմէն Խոստիկեան՝ Ժպիտով Ասել Ճշմարտութիւնը» հեռուստաֆիլմի համար: Կարինէ Սարգսեանի վկայութեամբ, նրանց յատուկ թոյլատրութիւն էր տրուել նկարահանելու այն էջերը, որոնք ՊԱԿի աշխատակիցը յարմար է գտել ցուցադրելու:
- ⁷ ՊԱԿ, գործ թիւ 4743:
- ⁸ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*ում որեւէ տեղեկութիւն չկայ Միսակ Խոստիկեանի մասին: *Համառօտ Հանրագիտարանը* կազմելիս, ըստ Արման Խոստիկեանի կնոջ՝ Աղանի Կոշկարեան-Խոստիկեանին, հեղինակները նկատի ունէին միայն դերասան Արմէն Խոստիկեանին: Սակայն վերջինս անսպասելիօրէն յամառում է եւ պահանջում նախ եւ առաջ իր հօր մասին գրել: Հեղինակներն ու խմբագիրները համաձայնում են դրան: Բայց եւ այնպէս, այդ յօդուածի պատրաստումը արդէն հիւանդ Արմէն Խոստիկեանին տանջում է 3-4 ամիս, մինչեւ նա կը կարողանար անհրաժեշտ տեղեկութիւններ մէկտեղել իր հօր մասին:
- ⁹ Դեռեւս յայտնի չէ, որտեղ է թաղուած գիտնականը, հետեւաբար նրա զաւակի՝ Ժողովրդական Արտիստ Արմէն Խոստիկեանի (1929-2003) համար այդ յօդուածը շիրմաքարի նշանակութիւն ունէր: Հասկանալի է, որ ստոյգ տուեալների սուր անբաւարարութեան դէպքում յօդուածը չէր կարող լինել անթերի:
- ¹⁰ *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*, Հտր. 2, Երեւան, 1995, էջ 524:
- ¹¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 20, ցուցակ 10, գործ 273, վաւերագիր 1: Հրապարակում է առաջին անգամ: ՊԱԿից բռնադատուածներին վերաբերող նիւթերը սկսել են տեղափոխուել ՀՀ Ազգային Արխիւ 1980ականների կեսերին կառավարութեան համապատասխան որոշումից յետոյ, սակայն այդ գործընթացը դեռ չի աւարտուել:
- ¹² Բանֆակ՝ յապաւում է Բանուորական Ֆակուլտետ արտայայտութեան. այդպէս էին կոչում Խորհրդային Հայաստանի բանուոր դասակարգի տեխնիկական եւ գաղափարա-բարոյական զարգացմանն ուղղուած երեկոյեան դպրոցները:
- ¹³ Միսակ Խոստիկեան, *Դասագիրք. Գերմաներէն Լեզու Միջնակարգ Դպրոցների 8րդ Դասարանի Համար*, Բանֆակների եւ Տեխնիկումների 1ին Կուրսի Համար, Երեւան, 1935: *Գերմաներէն Լեզուի Դասագիրք Միջնակարգ Դպրոցների 5րդ Դասարանի Համար*, *Երկրորդ Վերամշակուած Հրատարակութիւն*, Երեւան, Պետհրատ, 1936: 1937ին լոյս տեսաւ միջնակարգ դպրոցի 5րդ դասարանի համար գրուած մէկ այլ դասագիրք: Ինչ վերաբերում է նրա կազմած պատմութեան դասագրքին, որը, ըստ Օլգա Խոստիկեանի նոյնպէս գրուած է եղել Կրթութեան Ժողկոմիսարիատի պատուէրով, ապա դրա հրապարակման մասին մեզ յայտնի չէ: Հաւանաբար, հեղինակի մասնագիտական կարծիքը եւ նրա մեկնաբանութիւնները պատմութեան ասպարէզում այնքան էին հակասում տիրող գաղափարախօսութեանը, որ այն վերամշակե-

լու տալն անիմաստ էր, եւ գիրքը կամ լոյս չի տեսել. կամ էլ հրատարակուելոց յետոյ անմիջապէս դուրս հանուել շրջանառութիւնից: Այս համատեքստում Խոստիկեանի դասընթացները կարող էին ընդվզումի նշան լինել եւ նոյնիսկ ձերբակալման բուն հիմքը հանդիսանալ:

¹⁴ Խօսքը «Արմէն Խոստիկեան՝ Ժպիտով»-ի հեղինակ Կարինէ Սարգսեանի մասին է, որը, յենուելով տեքստում ամրագրուած «Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայութիւնը» թեմայով 1907ին Գերմանիայում պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա» բառերի վրայ եւ համեմատելով դրանք *David Der Philosoph. Bern. 1907*ին այդ աշխատութեան հրապարակման ժամանակին եւ վայրին, փոխել է *Բեռն* տեղանունը *Բոննի*՝ համաձայնեցնելու համար քաղաքի անունը նշուած երկրի հետ:

¹⁵ ՀԱԱ, նոյն, վաւերագիր 4:

¹⁶ Խոստիկեանի՝ Մարքուրգում ապրած տարիների մասին վկայում է Մարքուրգի Համալսարանի յունա-հռոմէական ուսուցչապետ Բ. Նիգէի «Հելլենականութեան Դարը» տեսչական ճառը (գեկուցուած 1900ի Հոկտեմբերի 13ին), որը գերմաներէնից թարգմանել է Խոստիկեանը եւ հրատարակել Վաղարշապատի *Արարատ* ամսագրում (1905, թիւ 4, էջ 374-379): Բացի դրանից, նա, հաւանաբար, հանդիպել է Թիֆլիսում Մարքուրգի Համալսարանի պրոֆեսոր Dr. D. M. Radeին, որը, ըստ նրա դասախօսութեան նախաբանի անյայտ հեղինակի, «*Գերմանիայում ծանօթ ազատամիտ հրապարակախօս եւ քաղաքական գործիչ էր, որին գերմանացիները իրաւամբ անուանում էին «մեր խիղճը»*: Չի բացառում նաեւ, որ պրոֆեսորը (որը ներկայացւում է Dr. Rohrbach, Pastor Lepsius, Stierի կողքին որպէս այն մարդկանցից, որոնք ոչ միայն «անթիւ յողուածներով թուլացրին այն սխալ կարծիքը, որով Համիդի բարեկամները հայերին իբրեւ ստոր վաճառական ժողովուրդ էին ներկայացնում, այլ եւ դրամական մեծ օգնութիւն կազմակերպեցին թիւրքահայերի համար») Թիֆլիս էր ժամանել իր նախկին սաների՝ *Խոստիկեանի եւ Գալուստի* (Գալուստ Տէր-Գրիգորեան Իսկանդերեան - Ն.Յ.) *հրաւէրով*»: Մարքուրգի Փիլիսոփայական Ֆակուլտետի՝ իր վրայ գործած մեծ տպաւորութեան մասին պատկերաւոր պատմել է ռուս բանաստեղծ Բորիս Պաստերնակը (Boris Pasternak, *Okhrannaya Gramota* (Պահպանիչ թուղթ, Հոռոմ, 1970, էջ 24-27):

¹⁷ Պատմելով Ստրասբուրգի Համալսարանի իր սիրելի դասախօսներից մէկի, նշանաւոր հայագետ Հայնրիխ Հիւքշմանի մասին, Խոստիկեանն ականաւորից պատմել է նաեւ իր Ստրասբուրգում ուսանելու տարիների մասին: «*Իմանալով, որ ես մտադիր եմ Դ. Անյաղթով զբաղուել, եռանդով խորհուրդ էր տալիս ձեռք վեր առնել այդ դժուար աշխատութիւնից,- գրել է նա,- որովհետեւ նա չէր հասկանում Դաւթի լեզուն, իւր կողմից առաջարկում էր ինձ զբաղուել Բարթոլոմէոս Առաքեալի հայկական աւանդութեամբ եւ այդ աւանդութեան շուրջ եղած գրականութեամբ: Երբ ես այնուամենայնիւ Անյաղթով զբաղուել աւելի հետաքրքրական համարեցի, նա հարցրեց՝ թէ յունարէն գիտե՞մ. եւ երբ դրական պատասխան ստացաւ՝ շատ զարմացաւ, որովհետեւ նրան յայտնի էր, որ մեր միջնակարգ դպրոցներում յունարէն եւ լատինարէն լեզուները չեն աւանդուում: Նորա կարծիքով հայագիտութեամբ զբաղուել առանց այդ լեզուներն իմանալու՝ անհնար բան է: Հայոց միջնակարգ դպրոցներում անպատճառ պիտի աւանդուին այդ լեզուները, որովհետեւ հայագիտութեամբ զբաղուելը ամէնից առաջ հայերի պարտքն է: Շատ խղճալի տպաւորութիւն է թողնում, ասում էր նա, որ հայ ուսանողներ մեզ մօտ են գալիս բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու, լեզուաբանութիւն կամ պատմութիւն ուսումնասիրելու, այն ինչ դասական լեզուներից ոչ մէկը չգիտեն: Չնայած որ նոքա մեծ եռանդ եւ հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս, բայց, այնուամենայնիւ, մեծ հետեւանքների չեն հասնում, որովհետեւ այդ հասակում լատիներէն կամ յունարէն սովորելը անկարելի է. եւ պէտք է ասել, որ հայ ուսանողները միշտ աւելի տարիքով են լինում քան մերոնք»*: Իմ առաջին ծանօթութիւնից յետոյ ես յա-

ճախ առիթ ունէի նրան այցելելու, մանաւանդ երբ նրան ջիւ գրաբար կամ աշխարհա-
բար հատուած էր պատահում, որ նա չէր կարողանում հասկանալ: Նա հրաւիրում էր
ինձ կարեւոր կտորը թարգմանելու, եւ այդպիսի առիթներով մենք երկար խօսում
էինք գրաբարի եւ աշխարհաբարի եւ յետոյ զանազան գաւառաբարբառների քերա-
կանական տարբերութիւնների մասին»:

Հասկանալի է, որ հայոց լեզուի եւ առհասարակ լեզուների հանդէպ ունեցած նման
վերաբերմունքը չէր կարող չանդրադառնալ նրա աշխատանքի բնոյթի վրայ:

Այսինքն, լինելով պատմա-փիլիսոփայական ֆակուլտետի ուսանող, նա փիլիսոփա-
յութեան պատմութեան խնդիրները պարզելու համար դիմում էր լեզուաբանական
քննութեանը, ինչպէս դա տեղի է ունեցել, երբ իր ուսումնասիրութեան մէջ նա անդ-
րադարձել էր Դաւիթ Անյաղթի յումարէն եւ հայերէն լեզուներով պահպանուած
քնագրերին: Դա հաստատում է նաեւ յայտնի հայագետ Գարեգին Վրդ. Յովսէփ-
եանը, որի կարծիքով Դաւիթ Փիլիսոփայի «Հայերէն բնագիրն արդէն յունարէն
թարգմանութեան կնիք էր կրում, բայց գիտնականների մէջ տարաձայնութիւն կար
վերջնական եզրակացութեան վերաբերութեամբ»: Եւ խոստիկեանը այս կնճռոտ
խնդիրը պարզելու համար ուղիղ ճանապարհ է ընտրել. յունարէնն ու հայերէնը հա-
մեմատելով միմեանց հետ, եկել է այն հաստատուն եզրակացութեան, որ «Հայերէնը
պարզ թարգմանութիւն է յունարէնից» (Խոստիկեան, Պրոֆ. Հիւրշման, Արարատ,
Վաղարշապատ, Փետրուար, 1908, էջ 200-201. նաեւ՝ Գ. Վ. Յովսէփեան, «David der
Philosoph, von Dr. Missak Khostikian, Bern, 1907. Դաւիթ Փիլիսոփայ. Դոկտ. Միսակ
Խոստիկեան, Բեռն, 1907», Արարատ, 1907, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 965):

¹⁸ Ժամանակից խումացած այս յայտագիրը ինչ-որ հրաշքով փրկուել է խուզարկում-
ների ընթացքում Խոստիկեանի անձնական արխիւի բռնագրաւումից: Այն հրատա-
րակում ենք յոդուածի վերջում:

¹⁹ M. Khostikian, *David der Philosoph*, Bern: Scheitlin, Spring & Cie, 1907, Berner Studien
zur Philosophie und ihrer Geschichte. Band LVIII, Herausgegeben von Dr. Ludwig Stein,
Professor an der Universität Bern.

²⁰ Գրքի օրինակներից մէկը գտնուեց Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ
Արուեստի Թանգարանի Մանուկ Աբեղեանի (1865-1944) ֆոնդում՝ հեղինակի հե-
տեւեալ մակագրութեամբ. «*Խոր յարգելի ուսուցիչ Պ. Մ. Աբեղեանին հեղինակ՝* Dr.
Missak Khostikianից 4 Սեպտ. 1907. *Էջմիածին*»: Հաւանաբար, այն նուիրաբերուել էր
Էջմիածին վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ, երբ եւրոպական բարձրագոյն
կրթութիւն ստացած Գեորգեան Ճեմարանի նախկին շրջանաւարտը վերադարձել
էր հայրենի կրթօջախ՝ իր նոր գիտելիքներով ժողովրդին լուսատրելու ցանկու-
թեամբ: Մէկ ուրիշ օրինակ՝ արդէն ինտերնետի միջոցով հաստատուած կապի շնոր-
հիւ մեզ տրամադրեց Բեռնի Համալսարանը:

²¹ Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան, «David der Philosoph», էջ 962:

²² Ի դէպ, գրքի այս օրինակում նշուած է, որ այն հրապարակուած է Բեռնի Համալսա-
րանի պրոֆ. Դր. Լիւդուիգ Շտայնի կողմից: Բացի դրանից, գրքի սկզբում կայ գեր-
մաներէնով մակագրութիւն պրոֆ. Դր. Կարլ Մարտիի հասցէին. «Dem hochverehrten
Herrn Prof. Dr. Karl Marti vom Verfasser Hochachtung und dankbarkeit Gewidmet»
(նուիրում է մեծարգոյ պարոն Դր. Կարլ Մարտիին՝ անկեղծ յարգանքով եւ շնոր-
հակալութեամբ հեղինակից):

²³ Դա մեզ որդեց ինտերնետի միջոցով կապ հաստատել Բեռնի Համալսարանի հետ եւ
հարցում անել նրա արխիւի աշխատակիցներին. արդեօ՞ք չեն պահպանուել այն-
տեղ որեւէ այլ նիւթեր, որոնք վերաբերէին Խոստիկեանին, նկատի ունենալով աշ-
խատութեան նախնական կամ լրիւ շարադրանքը: Պարզուեց, որ Համալսարանում
պահպանուել են միայն երկու օրինակներ նոյն այդ գրքոյկի, որոնցից մէկը ուղար-
կուեց Երեւան: Ի տարբերութիւն ԳԱԹում պահուող օրինակի, որն հրապարակուած

էր Բեռնում, այն հրատարակուած է եղել Լայպցիգում, նոյն 1907 թուին: Փաստօրէն գրքոյկը տպագրուել է ոչ միայն Շուէյցարիայում, այլեւ Գերմանիայում, հնարաւոր է, իր ներկայացրած գիտական արժէքի պատճառով. այդ է վկայում գրքի առաջին էջի վրա տպագրուած համառօտ, բայց շատ խօսուն յաւելումը. “Von der philosophischen Fakultät auf Antrag des Herrn Prof. Dr. Stein angenommen. Bern, 17. May 1907. Der Dekan: Prof. Dr. G. Tobler” (Ընդունուած է Փիլիսոփայական Ֆակուլտետի համար պ. Պրոֆ. Դր. Շտայնի առաջարկի համաձայն: Բեռն, 17 Մայիսի, 1907: Դեկան՝ Պրոֆ. Դր. Գ. Թոբլէր): Ուշագրաւ է, որ Խոստիկեանների ընտանիքում պահպանուած յայտագրի վրայ կայ Պրոֆ. Թոբլէրի անունը: Հաւանաբար, Դր. Գոստաւօ Թոբլէրը ներկայացնում էր քննական յանձնաժողովի փիլիսոփայական մասը, իսկ Ադոլֆօ Թիրլինգսը (Adolfo Thürlings)՝ բանասիրականը: Դա անհրաժեշտ էր, քանի որ աշխատութիւնը եւ բանասիրական, եւ փիլիսոփայական բնոյթ ուներ:

²⁴ Հաւանական է, որ Խոստիկեանը հասուն տարիքում, աւելի խորն ուսումնասիրելուց յետոյ նաեւ Հայաստանում գտնուող Անյաղթի աշխատութիւններն ու մեկնաբանելով դրանք, այլ եզրակացութիւններ էր արել որպէս գիտնական: Սակայն, քանի դեռ յետագայում կատարած նրա աշխատանքը չի գտնուած, որեւէ պարզաբանում այս հարցում լինել չի կարող: Յամենայն դէպս, Բեռնի Համալսարանի դեկանին ուղղած իր նամակում, Խոստիկեանը գրել է, որ դեռ 1906ին նա իմացել էր իր ծեր հօր հիւանդութեան մասին եւ խնդրում է, որ պաշտպանութեան օրը հնարաւորինս շուտ նշանակուի, որպէսզի նա կարողանայ տեսնել հօրը: Բնականաբար, նա ստիպուած էր որոշ հարցերում ընդունել եւրոպական հեղինակութիւնների՝ օրինակ, Կոնիքէրի տեսակէտը Անյաղթի մասին, քանի որ ժամանակ չունէր ապացուցելու հակառակը: Ըստ երեւոյթին, նրա հայրը մնացել էր Վանում կոտորածից յետոյ, որովհետեւ Խոստիկեանը գրում է, որ «*չի տեսել Հայրենիքը 11 տարի*» - եւ դա համընկնում է 1896ից մինչեւ 1907 անցած ժամանակին:

²⁵ Missak Khostikian „David der Philosoph“, Leipzig, 1907, էջ 61-62:

²⁶ Խոստիկեանն իր հարցաթերթիկում նշել է, որ 1938 Յունուարին դասաւանդել է Համալսարանի Տնտեսագիտական Ֆակուլտետում: Ինչպէս յայտնեց մեզ Վազգէն Զալոյեանի դուստր՝ գեղագէտ Շովինար Զալոյեանը, նրա հայրը աւարտել էր Համալսարանի Տնտեսագիտական Ֆակուլտետը 30ականներին:

²⁷ V. K. Chaloyan, *Filosofiya Davida Nepobedimogo* (Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայութիւնը), Մոսկուա, 1946, էջ 75-77:

²⁸ Նոյն, էջ 77:

²⁹ Խօսքը բրիտանացի արեւելագետ Ֆրեդերիկ Կորնելիս Կոնիքէրի մասին է (Frederick Cornwallis Conybeare, 1856-1924), որը դասաւանդել է Օքսֆորդի Համալսարանում եւ հեղինակ է մի շարք նշանակալի ուսումնասիրութիւնների, այդ թւում նաեւ՝ Արիստոտէլի *Կատեգորիաների* եւ դրանց մեկնաբանողների մասին, որտեղ ներկայացնում է նաեւ Դաւիթ Փիլիսոփան որպէս Արիստոտէլի ուսմունքի մեկնաբան-յետնորդներից մէկը, որի ուսմունքը, սակայն, ինքնուրոյն արժէք չի ներկայացնում:

³⁰ G. Gabrielyan, *David Nepobedimyj* (Դաւիթ Անյաղթ), Երեւան, 1980, էջ 22-23: (Թարգմանութիւնը ռուսերէնից եւ ընդգծումը մերն է - Ն.Յ.):

³¹ Ռ. Օ. Սահակեան «Հայ Փիլիսոփայական Ընկերութեան Ստեղծման Պատմութիւնից», ՀՀ ԳԱ Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, 2007, № 3, էջ 224-229:

³² ՀԱԱ, ֆոնդ 112, ցուցակ 2, գործ 12, թուղթ 76: Բնագիր: Ձեռագիր:

³³ Նոյն, թուղթ 77-78:

³⁴ Մ. Ռոզենտալի եւ Պ. Եուդինի կազմած *Համառօտ Փիլիսոփայական Բառարանը* (Երեւան, 1940) վառ ապացոյց է փիլիսոփայական գիտելիքի նմանօրինակ միտումով ներկայացումին: Հայերէնով հրատարակուած *Փիլիսոփայական Բառարանը* նոյն Ռոզենտալի խմբագրած համեմատաբար աւելի մեծ բառարանի երրորդ հրա-

տարակտրեան քարգմանութիւնն է (Երեւան, 1971, քարգմանիչ՝ Վ. Բաղդասարեան): Հայաստանում մինչեւ օրս էլ հայերէնով դեռ չի գրուել որեւէ լուրջ գիտական փիլիսոփայական բառարան: Հայերէն լոյս է տեսել միայն Դաւիթ Անյաղթի երկերի լեզուի բառարանը (Երեւան, 1980, Ակադ. Ա. Ս. Ղարիբեանի խմբագրութեամբ): Ի դէպ, մինչ 1980 Հայաստանում գրուած ուշագրաւ փիլիսոփայական երկերը, այդ բոլորն եւ Դաւիթ Անյաղթին նուիրուած Վ. Չալոյեանի ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ Սէն Արեւշատեանի գրաքարից քարգմանած եւ խմբագրած Դաւիթի երկերը (*Opredeleonia Filisofii* (Սահմանք իմաստասիրութեան), 1960, *Tolkovanie "Analitiki" Aristotelya* (Մեկնութիւն ի «Վերլուծականն» Արիստոտէլի), 1967, *Analiz "Vvedenia" Porfiria* (Վերլուծութիւն «Ներածութեան» Պորփիրի), 1976) լոյս են տեսնում բացառապէս ռուսերէնով կամ Մոսկուայում: Միայն 1980ին լոյս տեսան Անյաղթի որոշ երկերը հայերէնով՝ Մատենադարանի տնօրէն Սէն Արեւշատեանի աշխարհաբար քարգմանութեամբ եւ մեկնաբանութեամբ:

³⁵ Նամակը ցուցադրուած է եղել «Ժպիտով Ասել Ճշմարտութիւնը» ֆիլմում:

³⁶ Խօսքը Հայաստանի հանրային հեռուստատեսութիւնում Գոհար Յարութիւնեանի «Մարդու Ժամանակը» հաղորդաշարի 2000ին նկարահանուած «Էդմոն Աւետեան» հեռուստաֆիլմի մասին է:

³⁷ Թահմիզեանի վաղեմի բարեկամ եւ *Սովետական Արուեստ* ամսագրի խմբագիր Կարպիս Սուրենեանը իր *Օրագիր*ում յատուկ անդրադարձել է իր ընկերոջ կեանքի մի դէպքի, որը կարող է լոյս սփռել անանուանների խնդրին Թահմիզեանի ուշադրութեանը: 1962 Մայիսի 23ին *Սովետական Հայաստան* թերթում հրապարակուեց այն ժամանակ Հայաստանի Մշակոյթի Նախարարի տեղակալ, երաժշտագէտ Սամսոն Գասպարեանի մի յօդուածը «Մեսրոպ Մաշտոցը՝ Երաժիշտ» վերնագրով, որն «*ափնայտ ծայրէծայր բանագողութիւն էր*» Թահմիզեանի օրիգինալ յօդուածից, որը նա յանձնել էր ընկերոջը՝ *Սովետական Արուեստ*ում տպագրելու համար: Յետագայում Սուրենեանին յաջողուեց համոզել իր «ժողովրդային» ընկերոջը տպագրել իր տարբերակը նոյն այդ ամսագրում, սակայն ապրումները, որոնք կապուած էին այդ անախորժ դիպուածի հետ, ծանր հետեւանքներ ունեցան երկուսի համար եւ կարող էին նպաստել անանուանների խնդրի նման խորաքափանց ընթեմանը (Կարպիս Սուրենեան, *Օրագիր*, Հտր. Բ, էջ 143-149):

³⁸ Թահմիզեանի *Ներսէս Շնորհալին Երզնհան եւ Երաժիշտ* (Երեւան, 1973) գրքի անուանացանկում կայ *Խոստիկեան* ազգանունը՝ առանց անուան կամ անուանատան: Իսկ, գրքի համապատասխան էջում դրուած է Խոստիկեանի Ներսէս Տէր-Միքայելեանի *Հայկական Շարական* գրքի գրախօսականը: Այնտեղ, տողատակում, կրկին առանց հեղինակի անունը լիովին ներկայացնելու, Թահմիզեանը բառացիօրէն գրել է հետեւեալը. «*Խոստիկեանի թէեւ խիստ, բայց չահեկան գրադատութիւնը «Արարատ»ում, 1908, № 10*»: Այստեղից էլ սկսուեցին գտնուել եւ միւս յօդուածները:

³⁹ Թարգմանութիւնը կատարուած է եղել Խոստիկեանի Մարբուրգում ուսանելու տարիներին եւ յետագայում, հաւանաբար, նկատի առնելով նրա լուսատրչական արժէքը հայ հասարակութեան համար, որպէս լայնախոհ գիտնականի հայասէր տրամադրութիւնների ոգետրիչ ազդեցութիւնը, որոշել է մշակել տպագրութեան համար:

⁴⁰ Վերջերս մեզ յաջողուել է որոշ չափով վերծանել Բեռնի Համալսարանից ստացուած պրոֆ. Ռադէի նամակը, ուղղուած Բեռնի Կանտոնի Դասաւանդումների Նախարարութեանը, որում խնդրում է ընդունել Խոստիկեանին մինչեւ նրա դոկտորական թեզի պաշտպանութիւնը: Նամակը ուղարկուած է եղել 1907ի Ապրիլի 16ին Մարբուրգից: Մասնատրապէս, նամակում ասուած է, որ հայերը քրիստոնէական աշխարհի բարեկամներն են եւ ներկայացրել է Խոստիկեանին որպէս Թուրքիայում հայոց ցեղասպանութիւնից (Armenianmorder) տուժուած մի անձի, ըստ երեւոյթի, կանխելով վճարման հետ կապուած հարցերը: Նամակում յիշատակուած է նաեւ Էջմիածինը: Պրոֆ. Ռադէի մասին տես նաեւ՝ ծանօթ. 17:

- ⁴¹ Երեւանի Համալսարանում Դր. Ռադէի դասախօսութիւնը սխալմամբ վերագրուած էր Մ. Խոստիկեանին, եւ միայն նրա շապիկի վրա յիշեցում կար յաջորդ համարների մասին, որոնք արդէն իրաւամբ Խոստիկեանինն էին:
- ⁴² Բազէլի աստուածաբանութեան պրոֆեսոր J. Wendland *Die Schoepfung* գրքի թարգմանութեան վրայ:
- ⁴³ Խոստիկեան, *Histoire des anciens Armeniens*, *Արարատ*, 1908, Փետրուար, էջ 218-220: Բերուած հատուածից կարող ենք տեսնել, որ առասպելների նկատմամբ նրա մօտեցումը զուրկ էր որեւէ միակողմանիութիւնից, ինչպէս, թերեւս, եւ նրա պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները:
- ⁴⁴ Խոստիկեան, “Das armenische Hymnarium,” *Արարատ*, 1908, ք. 10, էջ 941:
- ⁴⁵ Հայաստանի որեւէ հանրագիտարանում չկար այդ գրողի անունը: Բախտիար Յովակիմեանի *Հայ Ճաճկանունների Բառարան*ից պարզուեց, որ խօսքը վերաբերում էր դրամատուրգ եւ գրող Մկրտիչ Վանեցեանին, որը ծնուել է 1883ին Թիֆլիսում եւ մահացել 1974ին Բոստոնում: *Ռազմական Պատկերներից* (1917, Թիֆլիս) բացի նա գրել էր *Բժիշկը* 3 գործողութեամբ դրաման (Թիֆլիս, 1913): Նրա *Լրտես Աղջիկը* (1931), *Գործակալ Թիւ 33* (1944), *Աւետեաց Երկիր* (1946) *Ընկերոջ Կինը* (1947) լոյս են տեսել Բէյրութում, իսկ *Կարմիր Աստղի Տակ* վեպը՝ Կահիրէում 1926ին:
- ⁴⁶ Յաւօք, Մարքսիզմ-լենինիզմի Ինստիտուտի արխիւում մեզ չի յաջողուել որեւէ տեղեկութիւն գտնել Խոստիկեանի մասին:
- ⁴⁷ «Դաւիթ Փիլիսոփայ» ատենախօսութեան յայտագրի ամբողջ տեքստը: Հրատարակում է առաջին անգամ: Այնտեղ հաստատում է որ 15 Մայիս 1907ին, Գրականութեան Համալսարանի, Բեռն քաղաքի Ծերակոյտի եւ Ժողովրդի, ինչպէս նաեւ Համալսարանի գլխաւոր տնօրէն, փիլիսոփայութեան եւ աստուածաբանութեան պրոֆեսոր Ադոլֆ Թիւրլինգսի, եւ Փիլիսոփայութեան Դիւղի տնօրէն Գիւսդաւ Թորլէրի կողմից վանեցի Միսակ Խոստիկեանին տրուում է փիլիսոփայութեան դոկտորի իրատունք, որը արդիւնք էր նրա Դաւիթ Իմաստասէրի նիւթով տոած խիստ ու լուրջ քննութեան, որը ընդունուեց բարձրագոյն նիշով:

THE SCIENTIFIC AND LITERARY HERITAGE
OF PHILOSOPHER MISSAK KHOSTIKIAN
REPRESSED IN THE 1930'S IN SOVIET ARMENIA
WHICH WAS CONSIDERED ENTIRELY LOST
(Summary)

NATALYA HARUTUNIAN

The research is dedicated to one of the most enigmatic personalities in Soviet Armenia, philosopher, philologist, and historian Missak Khostikian (born in Van, 1881, died probably in 1938, location unknown). According to official data, after February 6, 1938, when he was arrested, Khostikian's scientific and literary works in Armenia disappeared. His name disappeared from Yerevan State University documents too. Though Khostikian was rehabilitated in 1956, details of his biography and several files were kept locked in KGB archives until the late 1980s. Still, the most important documents (the file № 4743) are locked in KGB archives. Fortunately, some of these were filmed for a documentary film featuring his son, the renowned actor Armen Khostikian (2007).

The biography in the abridged version of the Armenian Encyclopedia is the only data available for the public about M. Khostikian.

Through archival materials and extended research in the Museum of Art and Literature, the author discovered significant information about Khostikian which he put together in this report. This report rectifies some information and clarifies other uncertainties regarding Khostikian's biography. Bakhtiar Hovakimian's *Armenian Pseudonyms Dictionary* enabled the author to trace back and uncover a number of Khostikian's articles and research papers, which she listed and analyzed. These shed light on aspects of Khostikian's philosophical views and his concerns regarding the methodology of educating the young Armenian generation. Among the finds were three lectures dated 1913-14 and three textbooks for studying German in Soviet Armenian schools dated 1935-37. However, the scientific works of Khostikian that covered the first fifteen years of the Soviet period in Armenia (1920-1935) and included translations of medieval texts of Armenian philosophers and his comments have not been recovered and could be truly lost.

Khostikian was one of the very first scholars to present a Ph.D. dissertation, entitled "David der Philosoph", on the late-fifth century Armenian philosopher, David the Invincible, which was presented to Marburg University (Germany) and was defended in Bern University (Switzerland) in 1907.

Harutunian assesses the extent to which Khostikian's philosophical heritage was evaluated by scholars who wrote about David the Invincible. She believes that through this article she has raised problems, made data available and aimed at triggering further discussions on the problems of black holes and blind spots regarding a number of scholars who disappeared during the Stalin purges.

